

Benedictus de Spinoza, *Staatkundige verhandeling*. Uit het Latijn vertaald en toegelicht door Karel D'huyvetters. Met een inleiding van Jonathan I. Israel. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014, 295 p., € 24,90.

Met dit mooi uitgegeven boekdeel van de Wereldbibliotheek verschijnt, meer dan een eeuw na de eerste¹⁰ (volledige) moderne Nederlandse vertaling van Spinoza's *Tractatus Politicus (TP)*,¹¹ een tweede Nederlandse vertaling van de laatste (en onafgewerkte) verhandeling van de Sefardische filosoof-lenzenmaker uit Amsterdam en Den Haag. Deze nieuwe vertaling is gebaseerd op de moderne, kritische uitgaven van Spinoza's werken: deze van Carl Gebhardt (*Opera*)¹² en deze onder supervisie van Pierre-François Moreau (*Œuvres*).¹³ Het is de uitgave van de Latijnse tekst in de *Œuvres* die als vertrekpunt heeft gediend voor deze vlot leesbare vertaling, die eerder in proefversie op de (zeer informatieve) website 'Spinoza in Vlaanderen', waarvan de vertaler de oprichter is, was gepubliceerd.¹⁴

Het werk bevat een voorwoord (pp. 7-9), een inleiding door Jonathan I. Israel (pp. 11-23),¹⁵ de reproductie van Herman Gorters stukje in het Latijn over Spinoza in *De school der poëzie* (met Nederlandse vertaling van Paul Claes) (p. 24), een toelichting bij de aantekeningen (pp. 25-27), de tekst (in hedendaags Nederlands) van Spinoza's brief 84 (uit 1676)¹⁶ waarin hij schrijft dat hij bezig is met het zevende hoofdstuk van een staatkundige verhandeling (pp. 28-29), de vertaling (met

¹⁰ Deze van W. [= Willem] Meijer, gepubliceerd als deel 5 van *Spinoza's werken* (Amsterdam: Van Looy, 1901) onder de titel: *Staatkundig vertoog of Verhandeling* [...]; hieraan gaat een vrij uitvoerige inleiding vooraf (pp. v-xxix). In het eerste volume van deze uitgave van *Spinoza's werken* (waarin de vertaling van de *Tractatus Theologico-Politicus* staat) vindt men een algemene inleiding door J. P. N. Land (pp. 5-34).

We laten hierbij buiten beschouwing de Nederlandse tekst van de *TP* die opgenomen is in Baruch de Spinoza, *De Nagelate Schriften* ([Amsterdam]: [J. Rieuwerts], 1677).

¹¹ De Latijnse tekst van de *TP* verscheen in Spinoza, *Opera posthuma* (Amsterdam: J. Rieuwerts, 1677).

¹² Spinoza, *Opera im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, hrsg. Carl Gebhardt (Heidelberg: Winter, 1925-1938), 5 delen.

¹³ Spinoza, *Œuvres*, dir. Pierre-François Moreau (Paris: P.U.F., 1999-; lopende publicatie). Als deel 5 in deze uitgave verscheen (in 2005) *Traité politique*, texte établi par Omero Proietti, traduction, introduction, notes, glossaires, index et bibliographie par Charles Ramond, avec une notice de Pierre-François Moreau et des notes d'Alexandre Matheron.

¹⁴ http://blog.seniorennet.be/spinoza_in_vlaanderen/ [geraadpleegd op 30/03/2016].

¹⁵ De inleiding van J. I. Israel focust op de idee van individuele vrijheid en (grotere) tolerantie in de maatschappij. De auteur legt daarbij (terecht) de band met de politieke situatie in de Republiek van de Verenigde Provinciën; hij situeert vervolgens Spinoza's visie in de discussie over tolerantie in de vroege (Bayle; Locke) [zie ook de uitvoerige nota 56 van de vertaler op p. 74] en de latere (Diderot, Voltaire, d'Holbach, Rousseau) Verlichting. Ik ben minder overtuigd door zijn gelijkstelling van Spinoza's concept van 'gemenebest' (*respublica*) met Diderots opvatting van de *volonté générale*.

¹⁶ In de secundaire literatuur is er discussie over de bestemming van deze brief: Jarig Jelles of Jan Hendricksz Glazemaker, of mogelijk een andere correspondent van Spinoza?

aantekeningen) van de *TP* (pp. 30-267), een naschrift van de vertaler (pp. 269-282), een literatuurlijst (pp. 283-292) en een tijdschema (pp. 293-295).

Karel D'huyvetters heeft gekozen voor een vertaling¹⁷ in “hedendaags Nederlands” (p. 7), met inbegrip van een aantal terminologisch-conceptuele ingrepen: zo wordt bijvoorbeeld in de ondertitel van het werk de door Spinoza gebruikte term *optimi* (“de beste/voornaamste/aanzienlijkste burgers”/“de elite”) vertaald als “aristocratie”. Men vergelijkte trouwens de vertaling van deze ondertitel in de vertaling uit 1901 van Willem Meijer met deze van Karel D'huyvetters:

[Staatkundig vertoog] of Verhandeling waarin wordt aangetoond, hoe een maatschappij waar een vorst regeert zoowel als een gemeenschap waar de regeering aan eenige der aanzienlijkste burgers is toevertrouwd, moet worden ingericht om alle dwingelandij te voorkomen en ongestoorde rust en vrijheid aan alle burgers te waarborgen. (W.M.)

[Staatkundige verhandeling] Waarin wij aantonen hoe men gemeenschappen, zowel die waar een monarchie bestaat als die waar de aristocratie heerst, zo moet inrichten dat zij niet in een tirannie vervallen en de vrede en de vrijheid van de burgers behouden blijven. (K.D.)

Bij een aantal (min of meer) technische termen noteerde ik de volgende verschillen: *ius naturalis* (Spinoza) : natuurrecht (W.M.) : natuurlijk recht (K.D.); *ius civilis* (S.) : staatsrecht (W.M.)¹⁸ : burgerlijk recht (K.D.); *imperium*¹⁹ (S.) : regeering (W.M.) : staatsmacht (K.D.); *respublica* (S.) : algemeen belang (W.M.) : gemeenbest (K.D.); *imperii corpus* (S.) : belang van 't Rijk (W.M.) : staatsapparaat (K.D.); *mentis virtus & vita* (S.) : geestkracht en geestelijk leven (W.M.) : mentale levenskracht (K.D.); *imperium Turcarum* (S.) : rijk der Turken (W.M.) : Osmaanse rijk (K.D.); *patricii* (S.) : regenten (W.M.)²⁰ : patriciërs (K.D.); *imperium monarchicum* (S.) : eenhoofdige regeering (W.M.) : monarchie (K.D.); *constitutio imperii* (S.) : grondwet des Rijks (W.M.) : fundamentele bepalingen [van een staatsvorm] (K.D.); *syndici* (S.) : staatsraden (W.M.) : syndici (K.D.); *senatores* (S.) : raadsheren (W.M.) : senatoren (K.D.); *consules* (S.) : staatshoofden (W.M.) : consuls (K.D.); *proconsul*

¹⁷ Een enkele keer (p. 122, met n. 89) heeft de vertaler de Latijnse tekst aangevuld met een (gemoderniseerde) aanvullende passage uit *De Nagelate Schriften*. Passages die in de *TP* voorkomen en niet in de Nederlandse versie van *De Nagelate Schriften* staan worden ook gesignaleerd.

¹⁸ Met noot bij W. Meijer (p. 6): “Letterlijk staat hier burgerrecht. Wijl bij ons echter de Burgersteden in den Staatsburger veranderd is, moet ook hier als elders, Civilis door Staats vertaald worden.”

¹⁹ Over de term (en het begrip) *imperium* bij Spinoza, zie Pierre-François Moreau, “La notion d’*imperium* dans le Traité Politique”, in *Spinoza nel 350 anniversario della nascita: Atti del Congresso internazionale (Urbino 4-8 ottobre 1982)*, a cura di Emilia Giancotti-Boscherini (Napoli: Bibliopolis, 1985), 355-66. Spinoza’s term *aristocraticum imperium* wordt door D’huyvetters vertaald als “aristocratie”; Meijer vertaalde dit als “regeering der voornaamste burgers”.

²⁰ Met noot bij W. Meijer (p. 98): “Partricii [*sic*] = Beschreven vaderen = Oud-Burgers = Keurraden (Glasmaker) [dit is Meijers schrijfwijze voor de naam van de eerder genoemde J.H. Glazemaker] = Regenten.”

(S.) : stadhouder (W.M.) : proconsul (K.D.); *aerarius tribunus* (S.) : schatmeester (W.M.) : penningmeester (K.D.); *urbium consules* (S.) : burgemeesters (W.M.) : stedelijke consuls (K.D.); (*aliquem ad imperium militare renunciare*) (S.) : [vrijer vertaald als:] (iemand tot) opperbevelhebber (aanstellen) (W.M.)²¹ : (iemand tot) legeraanvoerder (aanstellen) (K.D.); *imperium democraticum* (S.) : volksregering (W.M.) : democratie (K.D.). Een lezer die goed vertrouwd is met de Nederlandse rechts- en staatsterminologie van de vroegmoderne tijd en/of met het werk van P.C. Hooft, zal misschien geneigd zijn Meijers vertaalkeuzes te koesteren, maar voor de doorsnee-lezer in Vlaanderen en Nederland lijken mij D’huyvetters’ keuzes (die ook vaak de door Spinoza gebruikte Latijnse term laten ‘weerklinken’) de juiste.

Karel D’huyvetters is overigens een vertaler die vaak zijn keuzes toelicht en die zijn lezer informeert over vertaalproblemen; een aantal van zijn noten²² zijn hieraan gewijd: p. 38, n. 19 (over *virtus*);²³ p. 42, n. 27 (*potentia*, *postestas* en *conatus*)²⁴ (zie ook p. 144, n. 110); p. 44, n. 31 (*affectus*); p. 50, n. 37 (*sui juris*); p. 56, n. 45 en 46 (*potentia multitudinis*)²⁵; p. 96, n. 68 (*exempla edere*); p. 106, n. 78 (*familia*);²⁶ p. 186, n. 145 (*syndicus*). Op p. 55, n. 44 schrijft D’huyvetters dat *animal sociale* in de *Nagelate Schriften* “heerlijk” vertaald wordt als “gezellig dier”. In feite is “gezellig” de voor de 17e eeuw gebruikelijke vertaling van het Latijnse *socialis*: de term verwijst naar de “neiging om met anderen te verkeerem” en naar de “toestand waarin de mens als lid der samenleving verkeert”.²⁷

Hiermee zijn we beland bij de aantekeningen die de vertaler aan zijn uitstekende vertaling heeft toegevoegd.²⁸ D’huyvetters heeft, terecht, geopteerd voor een niet overdreven notenapparaat: slechts zelden beslaan de noten de volledige linkerbladzijde (en zéér uitzonderlijk ook nog de onderzijde van de rechterbladzijde) en meestal

²¹ Met noot bij W. Meijer (p. 169): “In de Republiek zeide men Kapitein-Generaal.”

²² De noten staan op de linkerbladzijde tegenover de vertaling (op de oneven genummerde rechterbladzijde). Vreemd is dat noot 59 op p. 84 verder gaat op p. 88 en niet op p. 86 (die blank is gebleven).

²³ Over het concept *virtus* bij Spinoza, zie S. Barbone, “Virtue and Sociability in Spinoza,” *Iyyun* 42 (1992): 383-95.

²⁴ De term ‘*conatus*’ is bij Spinoza verankerd in een brede visie over de natuurlijke drijfkracht en dynamiek van objecten. Voor een studie van de termen ‘*potentia*’ en ‘*potestas*’, zie Eugenio Fernández García, “*Potentia* et *potestas* dans les premiers écrits de Spinoza,” *Studia Spinozana* 4 (1988): 195-223; i.v.m. *conatus*, zie o.a. Lee C. Rice, “Emotion, Appetition and Conatus in Spinoza,” *Revue internationale de philosophie* 31 (1977): 101-16.

²⁵ Zie de vrij recente discussie over dit concept bij Étienne Balibar, “*Potentia multitudinis*, quae una veluti mente ducitur: Spinoza on the Body Politic,” in *Current Continental Theory and Modern Philosophy*, ed. Stephen H. Daniel (Evanston: Northwestern UP, 2005), 70-99 (deze referentie is opgenomen in de literatuurlijst, p. 286).

²⁶ D’huyvetters opteert voor de vertaling ‘clan’, maar de term lijkt me in de *Tractatus Politicus*, naargelang de context, soms te vertalen als ‘familie/geslachtslijn’, soms als ‘aanhang/clan’ en soms als ‘(militaire) afdeling’.

²⁷ Ik citeer hier het *Woordenboek der Nederlands[che] Taal*, deel 4 (s Gravenhage, 1889), s.v. “gezellig,” col. 2181-2184 (met o.a. attestaties in de werken van Jacob Cats).

²⁸ Enkele aantekeningen zijn van de hand van Frank Mertens.

vullen de noten maar de helft van de linkerbladzijde (en soms is die volledig blank). *Μηδὲν ἄγαν*: geen overdaad aan noten en zo blijft de aandacht van de lezer bij de vertaalde Spinoza-tekst.

De noten zijn van uiteenlopende aard: soms gaat het om de uitleg van een term (en/of zijn vertaling) of om een passage die om verheldering vraagt; in andere gevallen worden er verwijzingen gegeven naar andere teksten van Spinoza (de *Tractatus Theologico-Politicus*, de *Ethica*, of de briefwisseling) of naar antieke²⁹ of (min of meer) contemporaine³⁰ bronnen van Spinoza; in nog andere gevallen gaat het om politiek-historische informatie (verwijzingen naar de politieke organisatie van de Verenigde Provinciën of van enkele Italiaanse stadstaten); en dan zijn er ook nog noten waarin de vertaler de lezer doorverwijst naar moderne secundaire literatuur.

D'huyvetters' aantekeningen dragen bij tot een beter verstaan van Spinoza's tekst (overigens niet in het meest elegante Latijn geschreven) en bieden interessante intertekstuele verwijzingen. Echter, waar hij op p. 142 (n. 109) meent dat Spinoza verwijst naar Antonio Pérez³¹ die staatssecretaris was van Filips II, en niet naar de gelijknamige rechtsgeleerde Antonio Pérez (Antonius Perezius), vrees ik dat dit niet correct is: het klopt dat het werk van de eerste Antonio Pérez door Spinoza wordt gebruikt (zonder dat hij zijn bron expliciet vermeldt) in hoofdstuk 7, § 30 van de *TP* (historische uiteenzetting over het koninkrijk Aragón); maar in hoofdstuk 7, § 14 van de *TP* gaat het wel degelijk om de Antonio Pérez die de auteur is van *Ius publicum* (1657).³² Spinoza schrijft: "zoals Antonio Pérez opmerkt: het aanwenden van de absolute macht is ongemeen gevaarlijk voor de bewindvoerder, ongemeen gehaat door de onderdanen, en in strijd met zowel de goddelijke als de menselijke instellingen; daarvan zijn ontelbare voorbeelden voorhanden" (vertaling K.D., p. 143); zijn directe bron hiervoor zijn hoofdstukken 39 en 40 van de *Ius publicum*.³³

Het niet overladen notenapparaat geeft een belangrijke meerwaarde aan de vertaling. D'huyvetters is niet alleen bijzonder goed vertrouwd met de geschriften van Spinoza (dat bewijzen de talrijke kruisverwijzingen naar de *Ethica* of de *Tractatus*

²⁹ Zoals het Oude en Nieuwe Testament, Plato, Aristoteles, en Latijnse auteurs zoals Cicero, Juvenalis, Ovidius, Sallustius, Tacitus, Titus Livius ...

³⁰ Zoals Machiavelli, Hobbes, Grotius en de broers Johan en Pieter de la Court.

³¹ Zie *Relaciones de Antonio Perez, secretario de Estado, que fue del Rey de España, Don Phelippe II. deste nombre* (Paris, 1598). Latere edities van dit lijvige werk hebben als titel *Las obras y Relaciones [...]*.

³² *Antoni Perez I.C. Ius Publicum, Quo Arcana & Iura Principis exponuntur*. Het werk verscheen in 1657 te Amsterdam bij Ludovicus en Daniel Elzevier; de opdrachtbrief is door "Ant. Perezius" ondertekend te Leuven, op datum van 15 januari 1657. Van dit werk verscheen recent een Spaanse vertaling, met inleiding en notenapparaat: Antonio Pérez, *Jurisconsulto: Derecho público en el que se exponen los arcanos y derechos del Príncipe*, traducción de Juan Castrillo (Madrid: Pigmalión, 2011).

³³ Latijnse titels van deze hoofdstukken: (39) *Princeps absoluta potestate non utitur, sed tyrannus*; (40) *Summa potestate quando utendum?* Overigens kan Antonio Pérez' *Ius publicum*, dat bol staat van verwijzingen naar Tacitus (en ook aanleunt bij Machiavelli's *Il Principe*, dat begrijpelijkerwijze nooit wordt geciteerd door Pérez), Spinoza geïnspireerd hebben voor bronnenmateriaal in Tacitus (en Machiavelli).

Theologico-Politicus), maar ook met de Spinoza-Forschung. Hiervan getuigt het nuttige overzicht ('Literatuur', pp. 283-292) van de werken van Spinoza (met verwijzing naar Nederlandse vertalingen en, voor de *TP*, ook naar de belangrijkste vertalingen in het Duits, Engels, Frans, Italiaans en Spaans) en van de secundaire literatuur over Spinoza (met speciale aandacht voor de literatuur die gewijd is aan Spinoza's staatkundige opvattingen en meer bepaald aan zijn standpunt in de *TP*).³⁴

Toch nog iets over de inhoud zelf van de *TP*.³⁵ In de *TP* ontvouwt Spinoza zijn politiek-sociaal-ethische visie, gebaseerd op historische kennis, dagelijkse ervaring en theoretisch inzicht. De leidraad wordt gevormd door de idee dat redelijkheid en macht hand in hand moeten gaan in de maatschappij, waarbij iedereen moet toegang krijgen tot de macht: dit dankzij een evenwichtige, rationeel berekende vertegenwoordiging in de officiële functies van al de groepen die het recht hebben om een staatsambt te bekleden, met duidelijk vastgelegde termijnen (voor de leeftijd waarop men aangesteld wordt; voor de duur van de aanstelling). Qua filosofisch gehalte kan deze verhandeling niet wedijveren met de *Tractatus de Intellectus Emendatione* of met de *Renati des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I et II More geometrico demonstratae*, ook niet met de *Tractatus Theologico-Politicus*, laat staan met de *Ethica*. Daarvoor is de *TP* te "administratief-politiek" en bevat de uiteenzetting te veel (en té lange) passages over hoe, door wie, en voor hoelang bepaalde functies in het politiek bestel bekleed moeten worden. Daarnaast is er nog het feit dat de tekst onafgewerkt is en afbreekt op het moment dat de beste staatsvorm, nl. de (absolute) democratie, in detail zou moeten worden beschreven; overigens stopt de tekst bij Spinoza's allesbehalve vrouwvriendelijke discussie over zelfgerechtigheid (en stemgerechtigheid) van vrouwen (al is dit tegelijk dankbaar voer voor diverse interpretaties én reacties ...). Niettemin is de *TP*, waarin Spinoza belangrijke vragen aansnijdt (over vrijheid, tolerantie, plichtsbewustzijn, relatie tussen individu en maatschappij,³⁶ politiek en sociaal engagement,

³⁴ Voor de Nederlandskundige lezer zijn volgende studies sterk aan te bevelen: Herman De Dijn, "Ervaring en theorie in de Staatskunde: Een analyse van Spinoza's *Tractatus Politicus*," *Tijdschrift voor Filosofie* 32 (1970): 30-70, en twee nummers uit de 'Mededelingen vanwege Het Spinozahuis' (Leiden: Brill): J. J. von Schmid, *Spinoza's staatkundige verhandeling in de ontwikkeling van de staatsleer* (nr. 26, 1970), G.A. van der Wal, *Politieke vrijheid en democratie bij Spinoza* (nr. 41, 1980).

³⁵ Het 'Naschrift' (ondertitel: 'De ongeschreven hoofdstukken van Spinoza's *Tractatus Politicus*') van K. D'huyvetters biedt een nuttige samenvatting van elk van de elf hoofdstukken van de *TP*. Ook wordt hier de idee geopperd dat de *TP* onvoltooid bleef omdat Spinoza vond dat hij "ongeveer alles [had] gezegd wat er te zeggen viel" (p. 281). Maar gezien Spinoza's systematische behandeling van de verschillende staatsvormen (monarchie, aristocratie, democratie) — waarbij men mocht verwachten dat in hoofdstuk 11 de mogelijkhedenvoorwaarden en de bedreigende factoren voor het in stand houden van een (absoluut) democratisch bestel zorgvuldig besproken zouden worden — en omdat hoofdstuk 11 afbreekt bij de discussie over zelfgerechtigheid van vrouwen, lijkt het mij aannemelijker de (traditionele) stelling te volgen dat Spinoza niet meer de tijd (en energie) heeft gehad om het werk af te ronden.

³⁶ Zie hierover de grondige studie van Alexandre Matheron, *Individu et communauté chez Spinoza* (Paris: Minuit, 1969).

natuur- en burgerrecht, ...) een prachtige³⁷ tekst: zeker te lezen, en te overpeinen, door filosofen en ... niet-filosofen.

Dit zeer verzorgde werk³⁸ is meer dan een Nederlandse vertaling van Spinoza's *TP*: het biedt de lezer, via het notenapparaat, toegang tot Spinoza's politiek-sociale filosofie en zijn grondopvattingen over ethiek en recht.

Pierre SWIGGERS

Cesare Beccaria. *250 jaar 'Over misdaden en straffen'*. Vert. door J. M. Michiels en essay door Dirk Verhofstadt. Met een voorwoord van Etienne Vermeersch. Antwerpen: Houtekiet, 2014, 303 p., € 19,99.

De titelpagina van het boek geeft te denken: Dirk Verhofstadt (Red.) # 250 jaar # Over misdaden en straffen # Cesare Beccaria # Houtekiet # Antwerpen/Amsterdam. De daarop voorkomende veertien namen, woorden of cijfers zijn door de uitgever geordend in zes regels. Waar de ene regel ophoudt en de andere begint, heb ik hierboven het teken # toegevoegd. Wat is dit dus? Men zou denken: het boek *Over delicten en straffen* van Cesare Beccaria bestaat 250 jaar en naar aanleiding daarvan is bij uitgeverij Houtekiet nu onder redactie van Dirk Verhofstadt een bundel essays verschenen. Nu zijn er van *Dei delitti e delle pene* twee versies, die chronologisch en inhoudelijk niet onbelangrijk verschillen en beide aanspraak maken op de kwalificatie 'klassiek'. De vroegste versie (de 'Haarlem') is van

³⁷ Met enkele pareltjes, waaruit hier een greep (in de vertaling van K.D.): "Vandaar dat men aanneemt dat van alle wetenschappen die een praktische toepassing hebben, bij de politiek de theorie het meest afwijkt van de praktijk. Niemand acht men dan ook minder geschikt over het gemenebest te regeren dan theoretici en filosofen." (p. 33); "Men kan dus op de natuur zoveel recht laten gelden als de macht waarover men beschikt." (p. 43); "Het natuurlijk recht, namelijk dat iedereen meester is over zichzelf, houdt bijgevolg op te bestaan in een burgerlijk statuut." (p. 67); "Koningen zijn immers geen goden, maar mensen en ze worden maar al te vaak verdraasd door sirenengezang." (p. 127); "Als men ooit kan spreken van een absoluut gezag, dan waarlijk alleen wanneer het bij de gehele bevolking berust." (p. 173); "We moeten er niet aan twifelen dat een senaat waarvan het oordeel niet berust op de mening van de senatoren, maar op die van de administratieve medewerkers, grotendeels uit lakse leden zal bestaan." (p. 219; K.D.'s moderniserende vertaling ressorteert hier ten volle haar [hedendaags] effect!).

³⁸ Ik noteerde enkele correcties: p. 18, l. 18, leze men: *contrat social*; p. 18, noot (met asterisk) onderaan: María José ... *Políticos*; p. 19, l. 2: dat ze beide; p. 22, l. 3: van elke band; p. 64, n. 51: J.-J. Rousseau; p. 76, n. 56, l. 7: Spinoza the Atheist; p. 151, lopende hoofdtitel: Hoofdstuk 7; p. 186, n. 145, l. 12: *σύνδικος*; p. 284, l. 16: 2014; p. 287 sub Cristofolini: e le traduzioni. In de tijdstafel, p. 293 bij het jaar 1641: *Méditations métaphysiques*, en p. 294 bij het jaar 1663: *Cogitata Metaphysica*. Ik signaleer nog dat de naam van de Amsterdamse arts-filosoof-grammaticus die met Spinoza bevriend was hier steeds als "Lodewijk Meyer" (cf. C. Louise Thijssen-Schoute, *Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza*, Mededelingen vanwege Het Spinozahuis 11 (Leiden: Brill, 1954) geschreven wordt; de 17e-eeuwse spelling was "Meijer" (cf. A. K. Offenbergh, *Brief van Spinoza aan Lodewijk Meijer, 26 juli 1663* (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek, 1975); een Franse vertaling verscheen in *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 167 (1977): 273-84).